

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2023; 9(5): 177-181

© 2023 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 18-08-2023

Accepted: 19-09-2023

Dr. Chinmoy Chattopadhyay
Associate Professor, AM College,
Jhalda, West Bengal, India

महाभारतस्य राजनैतिकचित्रणं

Dr. Chinmoy Chattopadhyay

सारांश

संस्कृतसाहित्ये विवाल्मीकिपश्चात् महर्षिव्यासः श्रेष्ठः कविः आसीत् । तस्य लिखितकाव्यं 'आर्य-काव्य' इति नाम्ना प्रसिद्धम् अस्ति । महर्षिव्यासस्य एषा कृतिः महाकाव्यं न उच्यते, अपितु इतिहासः इति उच्यते; यतः अस्माकं आदरणीयानां वीराणां प्रशंसायाः कथा अस्ति। एषः धार्मिकग्रन्थः यस्मिन् मानवस्य प्रत्येकं वर्गः स्वजीवनस्य विषये पठितुं शक्नोति । तस्य महत्त्वपूर्णं वैशिष्ट्यं राज्ञः प्रजानां च पृथक् कर्तव्यानाम् अधिकारानां च सम्यक् वर्णनम् अस्ति । महाभारतस्य राजधर्मानुशासनस्य ५६ तमे अध्याये महाराजयुधिष्ठिरेण उक्तं यत् सर्वे जीवाः राजधर्माश्रिताः सन्ति। धर्मार्थादि चतुर्वर्गं राजधर्ममात्रे समाहितः। अस्य राजधर्मस्य उपेक्षया जनगौरवं कथमपि स्थिरं न तिष्ठति, तस्य अभावे सर्वाणि सार्वजनिकसंस्थानि अव्यवस्थितानि भवन्ति। यथा सूर्योदयः अन्धकारं निवारयति तथा राजधर्मः सर्वस्य जीवस्य अशुभगतिम् अवरुद्धं करोति। धर्मस्य व्यवस्थायाः, प्रशासनस्य च उत्तरदायित्वं केवलं राज्ञः एव वर्तते । यदा राजधर्मस्य क्षयः भवति तदा समाजस्य राष्ट्रस्य च विनाशः भवति। महाभारते राजनैतिकनेतृणां कृते एकं अद्वितीयं आदर्शं प्रस्तुतं करोति, यत् अद्यत्वे अपि समानरूपेण अनुकरणीयं स्वीकार्यं च अस्ति।

कूट शब्दः महाभारतः, संस्कृतसाहित्यः, शान्तिपर्वः, राजधर्मानुशासनः ।

प्रस्तावना

वेदाः न केवलं भारतस्य अपितु सम्पूर्णजगतस्य सभ्यतायाः उत्पत्तिस्थानम् अस्ति । प्राचीनभारतस्य राजनीतिः अपि वेदाः एव उत्पत्तिस्थानम् अस्ति । यद् वेदेषु संक्षेपेणोक्तं, तत् वेदभागेषु उपसर्गेषु च विस्तरेण व्याख्यातम्। ऋक्-संहितास्तोत्रेषु अभिषिक्तस्य राज्ञः स्तुतिः । स्तुतिनाम्ना राज्ञः कर्तव्यः, राज्ञा सह जनानां सम्बन्धः, जनस्य राज्ञः प्रेम्णः कारणम् इत्यादयः व्याख्याताः।

आत्वाहार्षमन्तरेधि ध्रुवस्तिष्ठा विचा चलिः ।

विशस्त्वा सर्वा वाच्छन्तु मात्वाद्राष्ट्रमधिभ्रशत् । ।¹

अस्य मन्त्रस्य भाष्यकारः सायनाचार्यः कथयति, हे राजन् ! वयं भवन्तं अस्माकं राष्ट्रस्य स्वामी भवितुं आनीतवन्तः। त्वं अस्माकं स्वामी च राष्ट्रस्य स्थिरः शासकः । राष्ट्रजनाः सर्वे त्वां कामयेयुः, "त्वं अस्माकं राजा भवितव्यम्" इति। सर्वे जनाः एकं राजानं राष्ट्रस्य शासकः भवितुम् आकांक्षति, एषः भारतीयराजनीतिशास्त्रस्य विशेषता अस्ति । शान्तिपर्वस्य ५६ अध्याये ४४/४५ श्लोके राजवृत्त इति उक्तस्य ऋग्वेदस्य उपर्युक्तस्य

Corresponding Author:
Dr. Chinmoy Chattopadhyay
Associate Professor, AM College,
Jhalda, West Bengal, India

मन्त्रस्य अर्थः स एव। भीष्मपिता महाः युधिष्ठिरं कथयति यत् यथा गर्भिणी अजातस्य बालस्य कल्याणं चिन्तयति, स्वस्य इष्टं त्यक्त्वा, तथैव राजा अपि स्वसुखेषु न प्रवर्तेत, अपितु सर्वदा राष्ट्रहितं चिन्तयेत् । स एव राजा सिंहासनार्थं राष्ट्रवादिनां ध्यानयोग्यः अस्ति। तत् सर्वजनानाम् इष्टम्। अधुना ईदृशी विचारधारा- मानसिकता च प्रयोजनं अस्ति। महाभारतस्य सभापर्वस्य प्रथमे अध्याये देवर्षिनारदेन महाराजयुधिष्ठिरस्य सम्मुखे राजनीतिविषये विस्तृतं वर्णनं कृतम् अस्ति । रामायणस्य तुलने महाभारतस्य अन्वेषणं गम्भीरं गुरुत्वाकर्षणपूर्णं च दृश्यते । देवर्षि नारदः कथयति, हे राजन्! किं भवन्तः असीमितधनं प्राप्तुं इच्छसि ? ते मनः धर्मे लीनः तिष्ठति। किं त्वं राजर्षिभिः संप्रेषितं सुप्रतिष्ठितं अभ्यासं निरन्तरं अनुसरसि ? किं धर्मः बाधो धनप्राप्तौ च धनः बाधो धर्मप्राप्तौ वा ? “धर्मार्थकामः सम्मेव सेव्यस्य” इति मते धर्मार्थकामयोः कृते स्वसमयस्य समुचितं उपयोगं कुर्वन्ति वा ? हे राजन्! भवतः पितामह इत्यादिना कृतं दानव्यवहारं सम्यक् अनुसरणं करोति वा ? किं भवन्तः एतेषां षट् प्रकाराणां राजगुणानां यथा वाक्पटुता, सुदृढता, बुद्धिः, स्मृतिः, नीतिः, काव्यं च इत्यादीनां माध्यमेन साम-दान-दण्ड-भेद-मन्त्र-चिकित्सा-इन्द्रजालादीनां सप्तविधानाम् उपायानां परीक्षणं कुर्वन्तः सन्ति ? नास्तिकता, क्रोधः, प्रमादः, दीर्घवायुः, ज्ञानिनः अपरिचितः, आलस्यः, इन्द्रियासक्तिः एकाकी मंत्रणा, सावधानतया उपदेशग्रहणं, मूर्खैः सह परामर्शः, उपदेशनिर्णयितकार्यस्यारम्भः न करणं, शुभकार्यं न करणं, उपदेशं गोपनीयं कर्तुं न शक्नुवन्, एकस्मिन् समये बहवः शत्रून् विरोधः इत्यादिभिः चतुर्दश अवस्थादोषैः त्यक्ताः? त्वं देशः, दुर्गः, रथः, गजः, अश्वः, पदाति च एतेषां अध्यक्षाः, अन्तः पुरः, अन्तः पुराध्यक्षः, खाद्यपदार्थानाम्, अश्वः, रथाः, धनम् इत्यादयः संख्यां, आयव्ययस्य लेखा, धनं पर्याप्तं वा न वा, गुप्तशत्रुणां ज्ञानम् इत्यादीनां १४ विषयाणां सामर्थ्यं सम्यक् परीक्षितुं समर्थाः सन्ति ? देवर्षि कथयति हे महाराज! स्वजनस्य परीक्षणं कृत्वा, वैदेशिकराज्यस्य सह सम्यक् सन्धिः कृत्वा भवन्तः स्वराष्ट्रस्य विशेषप्रगतेः कृते कृषिः इत्यादयः अष्टकार्यं कुर्वन्तु, यथा कृषिव्यवस्था, व्यापारसुविधायाः मार्गनिर्माणं, देशरक्षणाय दुर्गनिर्माणं, निर्माणं च नद्यः सेतुः, गजसङ्ग्रहः, खानिभ्यः प्राप्तवस्तूनाम् करं कृत्वा धनसङ्ग्रहणं, खानिभ्यः, रिक्तभूमिषु कृषिकार्यस्य व्यवस्थां कुर्वन्ति इत्यादीनि कार्याणि किं भवन्तः कुर्वन्ति ? देवर्षिनारदः पुनः राजानं सम्बोध्य अवदत्- हे पुरुषश्रेष्ठ त्वं राष्ट्रपतिः स्वामी वा अमात्यं, मित्रं, निधिं, राष्ट्रं, दुर्गं, बलम् इत्यादीनि सप्तप्रकृतिं निरन्तरं रक्षयति, यतः धनादिलोभं दत्त्वा शत्रुराजं तव सप्त स्वभावाः विनश्यन्ति। हे राजन् त्वया शुचरितजनाः, सुवंशे जाताः, क्लेशकाले त्वां रक्षितुं समर्थाः जनाः मन्त्रीपदं नियुक्ताः ।

"काच्चिन्मन्त्रय से नैकः कच्चित्र बहुभिः सह ।
काश्चित् ते मन्त्रितो मन्त्रो न राष्ट्र परिधावति । 12

उपदेशः राज्ञः विजयाय मूलमन्त्रः इत्यर्थः । किं भवतः मन्त्रीवर्गः उपदेशं गोपनीयं स्थापयितुं समर्थः अस्ति ? किं भवन्तः यथासमये जागृत्य रात्रौ अवशिष्टं भागं अमत्यगणैः सह स्वधनवृद्धेः समुचितमार्गान् चिन्तयन् यापयन्ति ? अन्ये भवतः कार्यस्य विषये केवलं तदा एव ज्ञातुं समर्थाः भवन्ति यदा पूर्णं अभवन् वा किञ्चित् एव अवशिष्टं भवति, युद्धकलाकुशलाः आचार्याः राजपुत्रान् युद्धकलायां निपुणान् कर्तुं शक्नुवन्ति ? भवतः प्रत्येकं मूर्खसहस्रे एकं विद्वान् सङ्गृह्णन्ति ? भवन्तः सर्वे दुर्गाः, धनं, यन्त्राणि च अद्यापि जलपूर्णानि सन्ति तथा च शिल्पिनः, यन्त्रनिर्मातारः, शिल्पिनः च योद्धाभिः पूर्णाः सन्ति। नारदजी कथयति यत् हे महाराज, त्वं शत्रुदेशस्य प्रधानमन्त्रीः, पुरोहितः, युवराजः, सेनापतिः, दौवारिकः, अन्तःपुराध्यक्षः, कारागाराध्यक्षः, धनाध्यक्षः, कार्यनियोजकः, प्राविवाकः, वृत्त देयकः, नगराध्यक्षः, कर्मान्तिकः, राज्य-सीमापालः, दुर्गपालः, राष्ट्रपालः, दण्डपालः, च धनाध्यक्षः आदि किं वयं चरगणानां माध्यमेन एतेषां १८ तीर्थानां वा अस्माकं देशस्य अधिकारिणां समाचारं ज्ञातुं समर्थाः स्मः?

कञ्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातेर्देत्सि तीर्थानि चारकै ॥ 3

किं त्वया पुरोहितकार्ये सदशीलः, कुलीनः, बहुविज्ञानविज्ञः, शास्त्रपरिज्ञः च पुरुषः नियुक्तः? किं भवता कश्चन ज्योतिषी नियुक्तः यः समुद्रशास्त्रे पूर्णतया निपुणः, ज्योतिषशास्त्रे निपुणः च धूमकेतु-भूकम्पादि-दिव्य-आपदान्, भौतिक-आपदान् च ज्ञातुं समर्थः अस्ति ? भवता स्वराज्ये उत्तमाः, मध्यमाः, हीनाः च जनाः स्व-स्वकार्यस्य कृते नियुक्ताः? धर्मोपधा-अर्थोपधा-कामोपधा-भयोपधा च सम्यक् परीक्ष्य किं भवन्तिः अन्यान् तेषां योग्यतानुसारं कार्याय नियुक्ताः? नारदजी कथयति- 'किं त्वं घोरदण्डेन जनान् न बाधसे ? किं मन्त्रिणः भवतः अवज्ञां न कुर्वन्ति ? किं भवन्तः स्वसैनिकानाम् समये एव वृत्तिं ददाति ? किं सेनापत्युः भवतः प्रति पूर्णनिष्ठा अस्ति ? किं भवन्तः तेषां वेतनं, भत्तां च काले-काले वर्धयन्ति? किं त्वं जनानां सह पुत्रवत् वर्तसे ? किं त्वं जितेन्द्रियः?, पश्चात् शत्रून् जेतुम् प्रयतसे ? तव सेना रथः, गजः, अश्वः, पदातिभिः, नौसेना; विष्टिः, चरः, च दैशिकः इत्यादिभिः पूर्णः अस्ति । शत्रुदेशे आक्रमणं कर्तुं पूर्वं भवन्तः स्वराष्ट्रस्य सम्पूर्णसुरक्षायाः व्यवस्थां कुर्वन्ति तथा च शत्रुदेशे साम, दान इत्यादीनां सप्त उपायानां पूर्णतया उपयोगं कुर्वन्ति ? भवतः शासनेन सर्वे प्रजाः

प्रसन्नाः सन्ति वा ? भवतः राज्ये कृषकाः, व्यापारिणः, पशुपालकाः च तृप्ताः सन्ति वा ? किं भवन्तः प्रशस्त, संग्राहक, संविधाता, लेखक, साक्षी च प्रत्येकस्मिन् ग्रामे पञ्च बुद्धिमान् कुशलाः व्यक्तिः जनसंरक्षणार्थं नियुक्ताः कुर्वन्ति ? हे युधिष्ठिर ! उपर्युक्तेन व्यवस्थानां ग्रामः नगरवत् कर्तुं शक्यते। भवतः करव्यवस्था दृढा अस्ति, अर्थात् करः सम्पूर्णराज्यात् संगृहीतः भवतः कोषे निक्षिप्तः भवति । किं भवतः सैनिकाः नगरेषु ग्रामेषु च विनाशं कुर्वन्तः चोरान् ग्रहीतुं समर्थाः सन्ति? तव राज्ये स्त्रियः, समाजः सुरक्षितः अस्ति वा ? किं भवन्तः सम्यक् परीक्षां कृत्वा दण्डार्हस्य व्यक्तिं समुचितं दण्डं ददति ? किं भवतः विचारकाः लोभहीनाः, निष्पापाः, तटस्थः च भूत्वा दण्डान् प्रवर्तयन्ति? धनलोभात् अपराधिनः न मुञ्चन्ति। देवर्षिं नारदः कथयति हे महाराज किं तव वेदाध्ययनं सफलं जातम् ? भवतः धनं सफलं जातम् वा ? भवतः दारपरिग्रहः सफलः अभवत् वा ? भवतः शिक्षा सफला अभवत् वा ? तदा महाराजः कथयति महर्षि ते कथं सफलाः भवेयुः। अस्य प्रतिक्रियारूपेण नारदजी कथयति - अग्नि, होत्रादि, वेदेषु विहितविधिना वेदसिद्धिः भवति, धनस्य सफलता दानेन भोगेन च भवति, विवाहसिद्धिः पुत्रप्रजननेन, पत्नीप्रेमेण च भवति तथा च ज्ञानस्य सफलता विनयेन, सदृशीलेन च भवति। अग्निभयात्, नागभयात्, रोगभयात्, च राज्यं रक्षसि वा ? किं त्वं पितृवत् अन्धमूकपङ्गुतपस्वीवर्गस्य पालनं करोषि ? अतिनिद्रा, आलस्यं, भयं, क्रोधं, अत्यन्तं मृदुत्वं, च दीर्घसूत्रताऽदि अन्ये दोषाः त्यक्ताः वा ? अन्ते देवर्षिनारदः कथयति यत् यः राजा वर्णाश्रमधर्मस्य एवं रक्षणं करोति सः न केवलं लोके सुखी भवति अपितु परलोके अपि सुखं भोजयति। आदिपवे राजनीतिविशारदकणिकः महाराजा धृतराष्ट्राय कथयति यत् "राजा सर्वदा दण्डस्य प्रयोगः कर्तव्यः, ईश्वरस्य आश्रयस्य स्थाने स्वस्य शौर्यस्य प्रदर्शनं च कर्तव्यम्। शत्रुं दुर्बलं मत्वा शत्रुं आक्रमणं न कर्तव्यम्। यदि समयः अनुकूलः नास्ति तर्हि सम्भवं चेत् नेत्रकर्णौ निमील्य सदा सावधानाः भवन्तु। प्रपन्नशत्रुम् अपि दयां न कर्तव्यम्। त्रयः (बलं, मन्त्रोत्साहः) पञ्च (सहायः, सहायकसाधनः, उपायः, देशकालविभागः) तथा सप्त (साम, दाम, दण्ड, भेद, माया, इन्द्रजाल च उपेक्षा) माध्यमेन राज्याङ्गः तथा शत्रुगुप्तकर्मः विनश्यन्ति वा। यदि समयः अनुकूलः नास्ति तर्हि शत्रुः मनसि स्थापनीयः, परन्तु यदा उचितः समयः आगच्छति, तदा सः घटवत् भग्नः भवेत् । एतत् राजनीतिस्य सारम् च मूलमन्त्रः।

फलार्थेयं समारम्भो लोके पुंसां विपश्चिताम्
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत् कलस्य पर्ययः।
ततः प्रत्यागते काले भिन्धादू घटमिवाश्मनि

अमित्रो न विभोक्तव्यः कृपणं बहपि ब्रुवन।। 4

कणिकःपुनः वदति राजन् ! कायरं भयभीतं कृत्वा, शूरः कृताञ्जलिः, लोभीभ्यः किमपि दत्त्वा, दुर्बलेभ्यः शौर्यं दर्शयित्वा नियन्त्रितव्यम्। हृदये द्वेषः अस्ति चेदपि हसतु वार्तालापं कर्तव्यम्।

भयेन् भेदयेद् भीरु शूरमञ्जलिकर्मणा
लुब्धमर्थप्रदानेन सं न्यूनं तथौजसा ।
एवं ते कथितं च राजनश्रुणु चप्यापरं तथा ।। 5

शत्रुं तृप्तं कुरु, परन्तु तस्य त्रुटिं दृष्ट्वा एव आक्रमणं करणीयम् । यस्मिन् न संशयः तेषां अधिकं शङ्का कर्तव्या। सम्पूर्णतया कस्यचित् विश्वासः न कर्तव्यः । पाखण्डी-तपस्वी-आदि देशे सर्वत्र प्रशिक्षिताः गुप्तचराः भवेयुः । भयंकरं कार्यं कुर्वन् अपि स्मितेन वक्तुं - एतत् नीति-प्रवीणतायाः लक्षणम्। अञ्जलिं, शपथं कृत्वा, आश्वासनं दत्तं, पादस्पर्शं, आशाव्यञ्जनं च, एते सर्वे धनप्राप्तेः उपायाः सन्ति। शत्रुसन्धिं कृत्वा यः शिथिलः भवति, तस्य पूर्णविनाशः निश्चितः। न केवलं शत्रुभिः अपितु मित्रेभ्यः सह अपि वार्तालापं गोपनीयम् करणीयम् । तथैव उद्योगपर्वणि विदुरधृतराष्ट्रयोः संवादे राजनीतिसम्बद्धानां गूढसिद्धान्तानां विषये सूचनाः प्राप्नुमः। विदुर महाराजः धृतराष्ट्राय कथयति यत् धनुर्धरेण प्रक्षिप्तः बाणः एकस्य अपि जनस्य वधं कर्तुं शक्नोति वा न वा। परन्तु बुद्धिमान् प्रयुक्ता प्रज्ञा राजा सहितं सम्पूर्णं राष्ट्रं नाशयितुं शक्नोति।

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः
भोक्तारो विप्रमुच्यन्ते कर्ता दोषेणालिप्यते ।। 6

अहो राजन् ! एकः (बुद्धिः) द्वयोः (कर्तव्य-अकर्तव्य) निश्चयः कृत्वा, चतुर्णां (साम, दान, दण्ड, भेद) त्रिभ्यः (शत्रुः, मित्रं च उदासीनः) वशीकर्तुम् । पञ्चेन्द्रियाणि जित्वा षट् (संधि, विग्रह, यान आसन, द्वैधिभाव तथा समाश्रय) गुणं ज्ञात्वा सप्त (स्त्री, द्यूत, मृगया, कठोर वचन, दण्ड, कठोरता, च अन्यायेन धनार्जनं) त्यक्त्वा प्रसन्न भवेयुः ।

एकया द्वे विनिश्चित्य श्रीश्वतुर्भिर्वशे कुरू ।
पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखीभवेत्।। 7

आहुः राज्ञे धृतराष्ट्र । यो राजा प्रजां चक्षुषा मनसा वाक्कर्मणा च व्यवहरति सः प्रजाः सुखिनः तिष्ठन्ति। यथा मृगः व्याघ्रात् बिभेति, तथा सर्वे जीवाः तस्मात् भयम् अनुभवन्ति, सः समुद्रपर्यन्तं पृथिवीं शासित्वा अपि प्रजाभिः परित्यज्यते । अन्यायसंस्थितः राजा पितृराज्यं प्राप्य अपि यथा वायुः मेघान् विकीर्णयति तथा कर्मणा

दूषयति । धर्मानुष्ठानस्य राज्ञः राज्यस्य पृथिवी धनशस्यैः पूरिता भवति, प्रगतिः, ऐश्वर्यं वर्धयति च । प्रत्युत् यो राजा अधर्मं करोति । तस्य राज्यं संकुचति वह्निना स्थापिता त्वक् इव । धर्मेण राज्यं प्राप्य धर्ममात्रेण रक्षेत्, यतः धर्मदेवी लक्ष्मीं प्राप्य न राजानं त्यजति, न च सा राजानं त्यजति । शान्तिपते भीष्मपितामहः महाराजयुधिष्ठिरं कथयति यत् -

"सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीतं च आचरेत् ।
गुरुर्वा यदि वा मित्रं प्रतिहन्तव्यं एव सः ॥ 7"

राज्यस्य सप्त अवयवाः सन्ति - राजा, मन्त्री, मित्रं, कोषः, देशः, दुर्गः, सेना च यदि कश्चित् एतेषु कस्मिंश्चित् विरुद्धं वर्तते तर्हि सः आचार्यः मित्रः वा वधयोग्यः भवति । प्रजासुखं करणं राज्ञः कर्तव्यं शाश्वतम् । तदतिरिक्तं धर्मदोषात् जगतः रक्षणमपि राज्ञः दायित्वम् अस्ति । राजा कस्मिंश्चित् विश्वासं न कुर्यात् । विश्वासनीयस्य अपि अतिशयेन विश्वासं मा कुरुत । राजनीतिस्य षट् गुणाः सन्ति - सन्धिः, विग्रहः, यानः, आसनः, द्वैधिभावः, समाश्रयश्च, एतेषां सर्वेषां पुण्यदोषाणां सदैव मनसि विचारणीयः । स्थानवृद्धिहानिदायिनीदशवर्गाणाम् अर्थात् (स्वस्य शत्रुणां च) मन्त्रिणः, राष्ट्रं, दुर्गं, निधि, दण्डं च राज्ञः सदा ज्ञानं भवेत् । उच्यते यत् बुद्धिमान् शत्रुदुर्बलतां विज्ञाय न्यायाऽन्यायबोधः, शीघ्रकामीः, क्रोधजयी, उदारः, मृदुचित्तः, स्वस्तुतिविहीनः च यस्य राज्ये जनाः निर्भयाः परिभ्रमन्ति । सः श्रेष्ठः राजा अस्ति ।

नृपसाधनविषये उच्यते - गुप्तचरान् पालयित्वा, अन्ये राष्ट्रेषु भवतः राजदूतानां नियुक्तिः, समये वेतनं दत्त्वा, युक्त्या करं कृत्वा, न जनशोषणं कृत्वा, सुपुरुषसङ्गं न परित्यागः, आर्यपुरुषान् समीपे एव स्थापयित्वा, संग्रहणीयधनसङ्ग्रहं कृत्वा, बुद्धिमान् जनान् भवतः सहायकं कृत्वा, सेनायाः प्रोत्साहनं कृत्वा, प्रजायाः पालनं कृत्वा, कार्यं कष्टं न अनुभवन्, कोषं वर्धयन्, नगररक्षणस्य सम्पूर्णं व्यवस्थां कृत्वा, पुरवासिन् यदि कश्चन समूहः निर्मितः अस्ति, तर्हि तस्मिन् विभागान् सृजतु, शत्रु-मित्रमध्यस्थयोः दृष्टिः स्थापयन्तु, भृत्येषु गुटभेदं न अनुमन्यताम् । स्वयं नगरस्य निरीक्षणं, नीतिं अनुसृत्य दुष्टान् देशात् निष्कास्य, एतानि सर्वाणि वस्तूनि राजधर्मस्य मूलं भवन्ति । भीष्मपितामहः महाराजयुधिष्ठिरं राज्ञः मुख्यं कर्तव्यं दर्शयन् कथयति यत् सर्वप्रथमं राजा इन्द्रियाणि जयेत् । योग्याः गुप्तचराः सम्पूर्णं राज्ये भवतः प्रासादस्य परितः च स्थापनीयाः । एते समर्थाः गुप्तचराः मन्त्रीमित्रपुत्राणां उपरि अपि नियुक्ताः भवेयुः, तथा शत्रुदेशेषु अपि गुप्तचराः नियुक्ताः भवेयुः, राजा यथाकालशक्तिं च षाड्गुणानुसरणं कुर्यात् । राजा सदैव साम, दाम, दण्ड, भेदाऽदि प्रयोगं करणीयम् । आयस्य षष्ठभागमात्रं कररूपेण ग्रहीतव्यम् । जनानां पुत्रवत्

व्यवहारः करणीयः भेदभावरहितेन न्यायः भेदभावरहितेन कर्तव्यः । खानि-लवण-नौका-घाटयोः कर-संग्रहणार्थं स्वस्य विश्वासपात्रं शुभचिन्तकं च मन्त्रीरूपेण नियुक्तं कर्तव्यम् । एतदतिरिक्तं वेदज्ञः, सत्यनिष्ठं, तपोनिष्ठं दानशीलं, यज्ञपरायणं च भवेत् ।

अस्माकं शरीरं, मन्त्रिणः, निधिः, सेना, मित्राणि, राष्ट्रं, नगरं च तेषां रक्षेत् । षट् गुणयुक्ता राजा (सन्धिः, विग्रहः, यानः, आसनः, द्वैधिभावः, समाश्रयश्च) त्रिवर्ग (क्षय-स्थिति-वृद्धिश्च) त्रि-परमवर्गः (अर्थः धर्मः कामः च) ज्ञात्वा एव, एतां पृथिवीं भोक्तुं शक्नोति ।

राज्ञा सप्ते याणि तानि चैव निबोध मे ।

आत्मा मात्याश्च कोशाश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥

तथा जनपदाश्चैव पुत्रं थे कुरुनन्दन ।

एतत् सप्तात्मकं राज्यं परिपाल्य प्रयत्न ॥

सादगुण्यं च त्रिवर्गचक्रिवर्गं तथा ।

यो देति पुरुषव्याघ्रं स भुक्ते पृथिवीमिमाम् ॥⁸

दानयज्ञोपवासतपस्यादिकं शुभं कर्म कृत्वा नृपः सदा धार्मिकतया जनान् अनुसरणं कुर्यात् । यदि कश्चित् विद्वान् वा धार्मिकः गृहम् आगच्छति तर्हि सः उत्थाय प्रार्थनां कृत्वा धनादिदानेन सम्मानितः कुर्यात् । यत्किमपि कार्यं नृपः करोति, तथैव कर्तुं जनाः अपि रोचन्ते । राजा यमराजवत् शत्रून् दण्डाय सर्वदा सज्जः स्यात् । स्वार्थात् दुष्टस्य अपराधं कदापि न क्षमस्वः । राज्ञा रक्षिता भूत्वा प्रजाः स्वाध्यायदान-हवन-पूजनादीनि धार्मिकाणि कार्याणि कुर्वन्ति । तस्य फलस्य चतुर्थांशं राजा प्राप्नोति । यदि राज्यस्य अरक्षणं भवति तर्हि राज्यान्तर्गतं यत्किमपि पापं भवति तस्य चतुर्थांशं भागं भोक्तुं भवति ।

करव्यवस्थाविषये पितामहः भीष्म कथयति यत् राजा मालस्य क्रय-विक्रयणं, यात्रा-दूरता, तथा तस्य व्ययस्य, च विचारं कृत्वा एव करः संग्रहणीयः । अयम् मालस्य निर्माणं, तस्य उपभोगः, शिल्पानां शिल्पिनां च वर्गान् मनसि कृत्वा करः करणीयः । अतिलोभस्य कारणात् कृषि इत्यादिप्रजानां आजीविकायाः च नाशं मा कुरुत । अतः तृष्णां निवारयित्वा जनप्रेमं लभयेत्, यतः अधिकं करसङ्ग्रहं कुर्वन्तं राजानं जनाः द्वेष्युम् आरभन्ते । संकटे जनान् सम्यक् व्याख्याय राष्ट्रे यत् भयम् आगच्छति तस्य विषये अवगतं कृत्वा धनप्रतिदानस्य आश्वासनं दत्त्वा अतिरिक्तकरः करणीयः । युद्धनीतिविषये भीष्मः कथयति यत् यदि शत्रुः कवचहीनः अस्ति, तर्हि युद्धं न कर्तव्यम् । कवचधारणे त्वया अपि आत्मनः सज्जीकरणं कर्तव्यम् । पुरुषेण सह एकः एव युद्धं कर्तव्यः । यदि शत्रुः सैन्येन सह युद्धं कर्तुम् इच्छति तर्हि सैन्येन सह युद्धं कर्तव्यम् । यदि शत्रुः कपटेन युद्धं करोति तर्हि त्वया अपि कपटस्य आश्रयः करणीयः । यदि धर्मानुसारं युद्धं भवति तर्हि धर्मानुसारमपि युद्धं कर्तव्यम् । यदि शत्रुः विपत्तौ तर्हि न

आक्रमयेत्, न च भीतपराजितशत्रुम् आक्रमयेत् । दुर्बलं, पुत्रहीनं, शस्त्रहीनं, यस्य वाहनं नष्टं, धनुर्तारं भग्नं वा न आक्रमयेत् । अयं सनातनः धर्मः, अतः क्षत्रियाः धर्मानुसारेण युद्धं कुर्वन्तु। दण्डनीतिविषये पितामहः कथयति यत् दण्डस्य आवश्यकता अस्ति येन धर्मः, न्यायः च जगति न लुप्ताः भवन्ति। यो राज्ञः प्रिय-अप्रिय-समं आदरं कृत्वा पक्षपातं न दर्शयति, दण्डं यथायोग्यं प्रयोजयति, प्रजानां आज्ञापालनं करोति, तस्य कर्म धर्ममात्रं मन्यते । दण्डस्य सम्यक् प्रयोगे धर्मार्थकामः च सदा अक्षुण्णा एव तिष्ठति। ईश्वरः, पुरुषः, प्राणः, सत्त्वचित्त, प्रजापतिः, भूतात्मा, तथा जीवः इति दण्डनामष्टौ। सेना दण्डाधीना अस्ति, अतः दण्डः एव राज्यस्य मुख्याङ्गः अस्ति । दण्डाभावात् जगतः गतिः का भविष्यति इति विषये पितामहः कथयति यत्.

मज्जेत् त्रयी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विवृद्धाः ।
सर्वधर्माश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे व्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥⁹

अर्थात् यदि नित्यसिद्धराजधर्मः परित्यज्य दण्डनीतिः निरस्तः भवति तर्हि सम्पूर्णः वेदः विलुप्तः भविष्यति। सर्वे धर्माः नश्यन्ति च सर्वे आश्रमधर्माः अपि नश्यन्ति । राजधर्मानुशासनस्य ५६ तमे अध्याये पितामहं भीष्मः युधिष्ठिरं कथयति यत् 'सर्वं जीवजगत् राजधर्माश्रितम्' इति । धर्मार्थकाममोक्षं च राजधर्ममात्रकेन्द्रितम् । यथा अश्वस्य गजस्य च अंकुश सम्यक् मार्गं गन्तुं समर्थः भवति, तथैव राजधर्मः अपि समस्तं जगत् सम्यक् मार्गं मार्गदर्शनं कर्तुं समर्थः अस्ति ।

"यथा हि रश्मयोऽश्वस्य द्विरदस्याकुन्शो यथा ।
नरेन्द्र धर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम्।"¹⁰

यथैव गजस्य पदचिह्नानि सर्वेषां पदानि आच्छादयन्ति तथैव सर्वे धर्माः उपधर्माः च राजधर्मे समाविष्टाः भवन्ति । सूर्योदयमात्रेण यथा अन्धकारं नाशयति तथा राजधर्मः सर्वस्य जीवस्य अशुभगतिं अवरुद्धं करोति। एतदतिरिक्तं सम्पूर्णं महाभारते अपि नानास्थानेषु नीति-राजनीति-विषयाः प्राप्यते ।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. ऋग्वेद-10/173/1
2. महाभारत सभापर्व-5/30
3. महाभारत सभापर्व-5/38
4. महाभारत आदिपर्व-39/21, 22
5. महाभारत आदिपर्व-139/50, 51
6. महाभारत उद्योगपर्व-33/43